

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ПОНЯТЬ ДОБРА І ЗЛА В КУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРІ ПОСТМОДЕРНУ

Добро і зло є наріжними категоріями моральної свідомості, зміст яких обумовлює інші етичні уявлення. Мабуть, не існує в світі людини, котра б протягом свого життя не ставила запитання: що таке добре, а що — погане? Саме це запитання виводить нас на сакраментальну проблему про сенс буття і призначення людини у цьому світі.

Отже, мистецтво як засіб осягнення світу розвивається навколо усвідомлення понять добра і зла. Кожен митець у своїй творчості виходить на одвічний конфлікт цих сил. Починаючи, скажімо, від «Нетерпимості» Д.-У. Гриффіта (1916) і йдучи далі сторінками історії кіномистецтва — «Броненосець «Потьомкін» (1925, реж. С. Ейзенштейн), «Земля» (1930, реж. О. Довженко), «Великий диктатор» (1941, реж. Ч.-С. Чаплін), «Вечірні відвідувачі» (1942, реж. М. Карне), «Викрадачі велосипедів» (1948, реж. В. Де Сіка), «Дорога» (1954, реж. Ф. Фелліні), «Летять журавлі» (1957, реж. М. Калатозов), «Нюрнберзький процес» (1961, реж. С. Крамер), «Андрій Рубльов» (1966, реж. А. Тарковський), «Загибель богів» (1969, реж. Л. Вісконті), «А зорі тут тихі...» (1972, реж. С. Ростоцький), «Розсікаючи хвилі» (1996, реж. Л. Фон Трієр) і т. д. — можна сказати, що всі ці фільми, створені в різні роки такими несхожими майстрами, об'єднує загальне — проблема добра і зла. Річ лише у тім, який зміст вкладають у ці поняття люди або суспільство чи людська спільнота загалом.

Необхідно зазначити, що добро і зло є найбільш узагальненими, абстрактними уявленнями про моральнісне (рос. «нравственное») і аморальнісне.

Найскладніше відрізнити, скажімо, добро у відносному розумінні (корисне, позитивне для конкретних людей за певних обставин) і абсолютному значенні (позитивне значення явищ щодо вищої цінності — ідеалу). Добро у другому значенні прийнято називати моральнісним абсолютом. Відповідно, зло є протилежністю добра.

Як людська якість добро розкривається у любові та її проявах — співчутті, милосерді тощо. Як суспільне явище добро стверджується у гуманності, а також у подоланні відчуженості і роз'єднаності між людьми. В моралі конкретних культур добро — це вищі цінності, що мають не утилітарний, самоцінний характер. У світському суспільстві це — гуманність, свобода, рівність, братерство. Водночас вищою моральною цінністю може бути самореалізація людини в суспільстві, яка трактується як гармонічна взаємодія зі світом, творчість, праця на благо вітчизни. У релігійній моралі добро має більш особистісне забарвлення — спасіння душі, любов, співчуття, милосердне ставлення до інших тощо.

Проте найбільша складність криється у парадоксальності генезису добра і зла, так би мовити, їхній амбівалентності і діалектиці зв'язку. Зокрема, у дохристиянських язичницьких віруваннях межа між добром і злом була досить умовною. Пантеїстичне світовідчуття обумовлювало цілісне сприйняття світу, його явищ. І навіть смерть не завжди сприймалася як зло. Це чудово відобразив О. Островський у своїй казці «Снігуронька». Драма закінчується загальним радінням на тлі трагічних подій:

Снегурочки печальная кончина
И страшная погибель Мизгирия
Тревожить нас не могут; Солнце знает,
Кого карать и миловать. Свершился
Правдивый суд!..

Наразі, згідно з ведичними уявленнями, у світі взагалі не існує зла як такого. Всесвіт влаштований за законами гармонії, взаємообумовленості і доцільності. І наша обмежена, партикулярна свідомість не в змозі досягнути Істину, зрозуміти діалектику причинно-наслідкових зв'язків, і приречена задовольнятися лише її фрагментами, спотвореними нашою недосконалістю. Характерним є образ бога Шиви в індуїстських віруваннях, який водночас вважався божеством руйнації і творення. Аналогічно його дружина Деві, яка виступала у двох іпостасях — лагідна і милостива (Аннапурма, Парваті, Ума тощо), а також грізна і непохитна (Дурга, Калі, Чанді тощо).

Інтерпретацію цієї думки зустрічаємо у вченні Заратуштри. Згідно з ним, у засадах світобудови стоять два рівноправних духа — добрий Ахурамазда (Ормузд) і злий — Анхра-Майнью (Аріман), між якими йде постійна боротьба. Перший творить життя, другий намагається його знищити. Їх сили практично рівні, хоча у перспективі добро повинне отримати перевагу.

Для нашої партикулярної точки зору світ сповнений суперечностей і неоднозначності. І для того, щоб пережити повноту світобудови, людині необхідно вийти за межі людського.

Розмірковуючи над феноменом суфізму, відома дослідниця А. Шimmel пише: «Вони (суфії) знали, що той, хто вступив у «палаючий океан любові», вже не в змозі відрізнити іслам від невіри...». Суфії стверджували: «...для святого неов'язково виповнення загальноприйнятих релігійних норм. Святий міг вважати себе «по той бік добра і зла» [9, с. 245, 280]. Проте більш ранні релігійні вчення, даючи абстрактну картину світобудови, виділяли людину лише як один з її сегментів, досить виразних, але мало впливових. Лише іудаїзм, а пізніше християнство вводять антропологічний аспект як діяльний чинник космічної містерії.

Історія сучасної культури починається з гріхопадіння перших людей. Принциповим наслідком гріхопадіння стало викривлення цілісності і цільності світосприйняття. Перебування у цілісності буття звільняло від необхідності розмежувати добро і зло. Людина, яка перебуває у зливій цілісного буття, підіймається над особистими і дрібними думками, що, по суті, виключає негативні думки. Звернення до світу духовного, горного (Єдиного, Цілого) забезпечувало переживання Істини.

До гріхопадіння лик першолюдини Адама був прекрасний. «Він був великодушний. Він був чистий і чесний. Його душа була спрямована до Бога. Світло Божества наповнювало душу Адама. Він був у злагоді із Богом, із самим собою та зі створенням світу. Чиста незатьмарена любов утворювала зміст його великої душі... Він був розумний і премудрий. Його здібності до пізнання, цілісного і об'ємного, були незрівнянні з аналітичними здібностями грішного розуму» [5, с. 55].

Свобода перших людей полягала в тому, що вони вільно могли вибирати між свободою і не-свободою. Первинною була «свобода до свідомості, до розуму, до добра і істини, до оцінки і вибору» [1, с. 50]. Добро і зло з'явилися пізніше.

Таким чином, світ поділився на добро і зло, два полюси, на вибір між якими приречена кожна людська душа. Отже, виникли перші моральнісні уявлення. По суті, свобода вибору, якою наділив Господь створених ним духів «за образом і подобою своєю», стала першопричиною зла. Відтоді людина почала робити вільний вибір між образом, ликом Божим, і личиною (рос. — «образиной») спотвореної істоти.

«Страх людини перед Богом є страх людини перед самою собою, перед безоднею небуття. Така парадоксальність, діалектика і проблематика добра і зла. Ми на кожному кроці стикаємося з неподоланими суперечностями і труднощами. Ми стаємо то рабами зла, то рабами добра. «Добрі» стають «злими», «злі» благають про «добро», коли їх бажать знищити. У цьому гіркі плоди пізнання добра і зла» [1, с. 52].

Ідея надлюдського світосприйняття, моралі так би мовити «по той бік добра і зла» приваблювала багатьох філософів. Зокрема Ф. Ніцше. Проте німецький філософ бачивши мету, не конкретизував моральнісний аспект шляхів, що вели до неї.

Нова людина пов'язана із вічною людиною, із вічним у людині, зазначав М. Бердяєв. Дотягнення надлюдського передбачає насамперед внутрішній, глибинний процес, і може відбуватися лише шляхом одухотворення, розширення повноти і благовоління людської душі. Тоді як ніцшеанська ідея надлюдини є прагненням висоти, зрадою людини і людяності [2, с. 349].

На цю особливість вказував філософ-косміст М. Федоров, який писав, що оновлене людство не буде мати нічого спільного із самозадоволеною, егоїстичною надлюдиною Ф. Ніцше. Як похідний принцип, німецький філософ проголосив самоізоляцію обраних, протиставляючи її принципу людської єдності. Милосердя, співчуття тощо для нього були лише ганебною слабкістю, зайвим атавізмом еволюції мислячої істоти. Зокрема, М. Федоров наголошував, що картина ніцшеанської надлюдини, що сміється і танцює, проносячись там, де є горе і страждання, — картина по своїй суті зловісна й жахлива. «Велика заслуга Ніцше полягає у тому, що він закликає до переходу за межі добра і зла. Помилка ж його криється у тому, що замість древа життя він насаджував за цими кордонами древо смерті» [8, с. 555].

Отже, проблема взаємозалежності добра і зла є принциповою і водночас неймовірно складною для будь-якої світоглядної позиції. Її неможливо обминути, проте на ній легко «підриватися», наражаючись на шквал запитань і заперечень. Про це, зокрема, свідчить і сумний досвід Ф. Ніцше з його ідеєю вищої моралі, і Л. Шестова, який наполягав на гріховності самого процесу пізнання добра і зла. І навіть самого М. Бердяєва, який розвивав тезу про «зле добро і добре зло», а епіграфом до праці «Про призначення людини» обрав слова М. Гоголя — «туга від того, що не бачиш добра в добрі».

Саме феномен генезису добра і зла, внутрішня парадоксальність, обумовили трагічні масштаби цієї проблеми. Не завжди те, що ми вважаємо добром, є таким для всіх і завжди. Шекспір устами Флавія промовляв: «Чи не дивно, що найтяжчий гріх — бажання діяти добро для всіх?»

В ім'я щастя і співчуття до страждань людини великий інквізитор позбавляє її права на свободу, на вільний вибір у пізнанні добра і зла (Ф. Достоевський. Повесть про великого інквізитора). Прикриваючись гаслами на кшталт: «відкритий шлях до вселенського миру і благоденства», «рівність загальної ситості» тощо антихрист будує тоталітарне суспільство на засадах гордині і марнославства (В. Соловйов. Краткая повесть про антихриста).

«...Ми можемо казати, — пише український філософ В. Малахов, — що корисне, важливе, бажане для наших ближніх, нашої соціальної групи або нації, або ж для людства в цілому — це, безперечно, добро. Але ми ніяким чином не можемо твердити, що добро — це те й тільки те, що служить інтересам наших ближніх, нашої спільноти, нашої нації або навіть людства в цілому — відомо ж, що надмірний антропоцентризм, надмірна орієнтація на людину чимраз виразніше розкривають нині свої небезпечні потенції для природи, Всесвіту й, зрештою, самої людської цивілізації. Втім, ми не можемо навіть сказати, що добро — це тільки те, що служить еволюції Всесвіту, яким ми його спостерігаємо» [4, с. 121].

В культурних традиціях людства поняття добра і зла набувають конкретного значення, коли персоналізуються в історичних чи міфологічних персоналіях, або більш узагальнених образах («імперія зла», «планета зла» тощо). Проте в добу так званого постмодерну ця тема набуває особливого змісту. Її парадоксальність якнайбільше відповідає поняттю так званого хаосмосу, простору, де панує стихія квантової механіки, випадок набуває характеру закономірності, де відбувається все, що завгодно, і не існує нічого неможливого. Заперечуючи логіку тотожного, постмодернізм апелює до алогічної сутності світу, який пізнається на основі амбівалентності.

Проте особливості плюралістичної і анархічної свідомості, стратегії емансипації людської суб'єктивності, на які сьогодні робиться наголос, приховують іманентну тенденцію до переродження на заперечення авторитетів, нехтування традиціями, розгул свавілля в різних сферах суспільного життя. В сфері етичних відносин філософія постмодерну стає родючим ґрунтом для моральнісного релятивізму і навіть імморалізму, коли заперечується моральнісний абсолют, до-

бро і зло можуть легко мінятися місцями, а ревізії підлягають одвічні моральні цінності і етичні уявлення — любов, співчуття, милосердя, чесність, принциповість, свобода, справедливість, користь тощо.

Маніпулювання свідомістю широких верств населення стає чи не первинним завданням сучасного політикуму. Для цього придатне все — від досягнень сучасної наукової думки і новітніх технологій до використання релігійних вчень, езотеричних вірувань і містичних забобонів. Поєднуючи в собі, здавалося б, суперечливі напрями і особливості, сучасна культура, зокрема мистецтво, набуває вельми оригінальних рис.

Українська дослідниця О. Радченко зазначає, що одним із визначальних понять феномена постмодернізму є трансгресія — вихід за межі можливого, створення нової свідомості на засадах *таємниці, свободи, хаосу і гри, відмови від «універсально-нейтральної моралі»* [6, с. 10].

Найяскравіше ця тенденція проявилася у знакових кінострічках двотисячних років, створених за романами Джоан Роулінг «Гаррі Поттер» (реж. А. Куарон) і Дж. Р. Р. Толкіна «Володар кілець» (реж. П. Джексон). Про особливості цих літературних творів писалося чимало. Наразі в Росії набула популярності книга О. Бартеневої і П. Образцова «АнтиГаррі Поттер». Зокрема, спираючись на багату езотеричну символіку «Гаррі Поттера», автори намагаються довести, що дитяча книга позначена безпосередньою і активною участю Мальтійського ордену Іоанітів, який таким чином намагається популяризувати серед підлітків свої ідеї. В свою чергу, автор книги «Гаррі Поттер і Біблія» Річард Ейбанс наголошує на тому, що Роулінг не тільки пропагує окультизм, а й в моральному розумінні розбещує тінейджерів, заохочуючи егоцентризм, неслухняність, нехтування авторитетами.

Проте цікавішим є віртуальний світ героїв знавця Середньовіччя Толкіна, наповнений езотеричною символікою, що апелює до універсальної архітипової свідомості широких глядацьких прошарків.

Зокрема, одним із головних персонажів «Володаря кілець» є добрий маг Гендольф Сірій. Саме сірій, а не білий, як ототожнення добра, як, наприклад, Люк із «Зоряних війн». Деякі дослідники, зокрема О. Карягін, вважають, що Сірі — це суфії, що означає «одягнені в суф», плащ пастуха із необробленої вовни. Ідеалом суфія було пізнання себе і внутрішня духовна свобода. Проте символіка образу Гендольфа може здатися значно ширшою. Сірій колір, як відомо, поєднує білий і чорний, органічно змішуючи їх і створюючи таким чином роду аналог китайського символу вічності, що поєднує два начала «їнь» і «янь». Це також мікрокосм людини, який віддзеркалює макрокосм із його єдністю і суперечностями.

До речі, із часом Гендольф Сірій перетворюється на Гендольфа Білого і постає в ореолі сліпучого світу, наводячи на інші асоціації, як-от братство Єсеїв (букв. «лікарі», «терапевти»). Ця закрита община (до якої, за думкою деяких дослідників, належав Ісус) за своїм духом була близькою до Піфагорійського ордену. Їх відкрита діяльність серед народу полягала у лікуванні фізичних і моральних недуг. Єсеї вирізнялися аскетизмом, мовчазливістю і смиренністю. В духовному плані вони спиралися на священні книги Мойсея і пророків. Члени ордену носили білий лляний одяг, не стригли волосся. До речі, у руді Гендольф тримає чарівну палицю, що нагадує жезл Мойсея або посох Іоанна Хрестителя.

У світі Толкіна — все істина, але ніщо не постійне і нереальне для нашого світу. Ельфи переходять до світу людей і навіть перетворюються на орків, хоббіти стають голумами, а добро і зло являють собою дві посудини, що сполучаються. І, нарешті, центральний символ твору — кільце. Як містичний символ, кільце проходить крізь багато казок і міфів різних народів світу. Зокрема, кільце Нібелунгів стало предметом розбрату між богами, виявивши найпотаємніші і найнепривабливіші сутінки їхніх душ.

Кільце — символ єднання і належності до чогось. Одягнувши його на палець, людина потрапляє під незриму владу сили, з якою обручається. Недарма багато таємних товариств опізнавальним знаком обирали спеціально розроблені персні з езотеричною символікою, зокрема кільце «Мертва голова», створене 1934 р. для членів нацистської партії.

З прадавніх часів кільки було символом замкненого часу, отже вічності, а відтак — влади над долею, потаємними силами природи. Зокрема, у п'єсі С. Маршака «Дванадцять місяців» воно допомагає героїні вільно мандрувати у різних порах року, прискорюючи плин часу. Кільце, у якого не існує ані початку, ані кінця, — це лише прецедент вільного вибору людини між добром і злом.

Проте, майже на чверть століття раніше за «Володаря кілець», на світові екрани вийшов фільм режисера і сценариста Джорджа Лукаса «Зоряні війни» (1977). І саме Лукас, а не Толкін чи Роулінг став засновником свого роду нової релігії¹. Насамперед його кінематографічне дитище якнайкраще відповідало духу нової парадигми свідомості — антропокосмізму. «Космічні війни» відкрили принципово нову добу в художньому осмисленні глобальних проблем буття, екстрапольованих для масового споживача доби «хайтеку». Спираючись на наукові знання і використовуючи новітні технології, Лукас створив казку, сповнену чудових пригод і одвічних почуттів, філософський зміст якої був замішаний на маніхейських ідеалах, середньовічних уявленнях про лицарську етику, сучасних поглядах про космічне призначення людини.

По-друге, режисер віалізував одвічну загадку амбівалентності добра і зла, відтворивши універсальну модель багатовимірною і водночас єдиного світу, де добро і зло протистоять одне одному і водночас неподільні, де не існує абсолютного світу і темряви, а межа між ними часом досить ілюзорна. Як промовляє один із героїв кінострічки: «Багато істин правдиві з певної точки зору».

Водночас Лукас суттєво розширив кордони проблеми добра і зла, надавши їм космічного масштабу. Казкові світи і Толкіна, і Роулінг досить обмежені, замкнені в своїх просторово-часових координатах. Герої «Гаррі Поттера» більше нагадують таких собі «ітонських хлопчаків», які живуть у своєму езотеричному світі, прихованому від ока пересічної людини. Мешканці світу Серединних земель теж існують у паралельному світі, так би мовити, по той бік реальності. В ці світи, сповнені героїчним і чудовим, звичайній людині вхід заборонено. На противагу, — світ героїв Лукаса максимально демократизований, і в космічній боротьбі цілком персоніфікованого добра і зла знайдеться місце кожному громадянину всесвіту. Гасло «Свобода, рівність, братерство!», руйнуючи кордони окремих держав, спільнот і навіть планети, вийшло на космічний щабель, набуваючи таким чином універсального значення.

Залишається тільки визначитися, на якому ти боці, взяти до рук меч джедая або щось інше і вступити в нелегку боротьбу. Щоправда, тут виникає концептуальне питання — чи виправдовує мета засоби? Адже мораль і насилля несумісні. Там, де починається насилля, — закінчується мораль.

Мова йде про можливість моральнісного виправдання насилля (як прояву зла) у вигляді виключення в межах загально негативного моральнісного ставлення до нього. Варто зазначити, що прибічниками цієї ідеї було чимало відомих діячів, у тому числі І. Ільїн і Л. Троцький, які категорично виступали проти толстовського непротивлення. Зокрема, у роботі «Їх мораль і наша» Л. Троцький наголошував, що насилля можна протидіяти лише насиллям. Суспільство майбутнього, зазначав він, буде звільнене від насилля, проте шлях до нього можна прокласти лише революційними, тобто насильницькими засобами. Та ця думка досить суперечлива, адже виводить на тезу, що мета виправдовує будь-які засоби. Втім, моральнісна якість мети зумовлюється саме засобами.

У 1882 р. близький за світоглядом до Григорія Сковороди, видатний філософ В. Соловйов, який створив у російській філософії єдину завершену концепцію християнської моральності, написав статтю «Де кілька слів з приводу "жорстокості"». У ній автор стверджував, що будь-який суспільний ідеал не може виправдати людської агресивності і жорстокості. Так звана «моральнісна дисципліна» під керівництвом «суспільного ідеалу» зовсім не означає духовного

¹ Згідно з переписом 2003 р. у Великобританії прибічників офіційно зареєстрованої релігії джедаїзму — 390 тисяч, тобто більше, ніж буддистів чи іудеїв.

здоров'я спільноти, адже дисципліна існує і у розбійницьких ватагах. Отож, зазначає В. Соловйов, не буде кінця цій «круговій поруді злісного насилля», цій «каїновій моралі», «ускладненому канібалізму», «поки суспільний ідеал буде виправдовувати моральнісне зло» [7, с. 50–56].

Двадцятье століття стало, мабуть, найтрагічнішим в історії людства. Масове знищення людей за часів тоталітарних режимів, що відбувалося під сумнівними гаслами соціально-класових і національно-расових пріоритетів, з усією очевидністю поставило під сумнів саму можливість прогресу у царині людської моральності. Здавалося б, постмодерн, засвоївши сумний досвід абсолютизму попередньої доби, зробив крок назустріч людській особистості, її унікальності і неповторності. Проте, чи не надто обмежена моральнісна свідомість сучасного суспільства, щоб заперечувати «чисту екзистенцію моралі», нехтувати традиційними критеріями етичних понять? Чи не є така позиція шляхом до політики подвійних стандартів, розмивання концептуального поняття «гуманізм», створення живильного середовища для узаконення безпринципності, втрати суспільного сорому і, врешті-решт, перемоги аморалізму?

Питання полягає також у тому, які моральнісні ідеали культивує сучасне мистецтво, в тому числі кінематограф. Вочевидь, ще ніколи кінострічки не набували такого агресивного характеру. Вбивства, насилля, кримінальні злочини тощо — заповнили сучасний екран. І що найсумніше, — люди звикають до зла в елегантній упаковці, воно не викликає ані засудження, ані відторгнення. Етичні оксиморони, на кшталт «добро з кулаками», «зло із пальмовою гілкою» тощо, породжують плутанину, вводючи недосвідчений розум у царину штучно створених, ідеологічно кон'юктурних, політично заангажованих уявлень і настанов. Таким чином, руйнуються базові поняття моральнісної самосвідомості — «совість», «сором», «провина», «розкаяння», що унеможливує такі моральні виміри людського спілкування, як «любов», «співчуття», «милосердя» і навіть «повага», «толерантність», про які так багато говорять апологети постмодернізму.

Так чи так, але кожній людині, незалежно від її особистих якостей і вподобань, хочеться вірити у перемогу добра, торжество миру, загального добробуту і особистого щастя. Саме тому досить поширена думка, що рушійною і очищувальною силою історії є агресія, і насилля не витримує перевірки часом. Адже саме існування людства, прогрес нашої цивілізації доводять, що ненасилля превалює над насиллям.

«Якби ворожість була головною рушійною силою, — зазначав Махатма Ганді, — світ давно був би зруйнований, і в мене не було б можливості написати цю статтю, а у вас її прочитати» [3, с. 168].

1. Бердяев Н. О назначении человека. — М., 1993.
2. Бердяев Н. А. Царство Духа и царство Кесаря. — М., 1995.
3. Ганди М. Сатьяграха // Ненасилие, философия, этика, политика. — М., 1993.
4. Малахов В. Этика: Курс лекций: Навч. посібник. — 2-ге вид. — К., 2000.
5. Прот. В. Свешников. Очерки христианской этики. — Паломник, 2001.
6. Радченко О. Етичний релятивізм у філософії постмодерну: Автореферат дисертації на здобуття ступеня кандидата філософських наук. — К., 2005.
7. Соловйов В. Несколько слов по поводу «жестокости» // Философия. — 1988. — № 8.
8. Федоров Н. Философия общего дела // Сочинения. — М., 1982.
9. Шimmel А. Мир исламского мистицизма. — М., 1999.